

Наталія МОЗГОВА

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії
Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова
(м. Київ)

Ключові слова: логіка, психологія, філософська пропедевтика, метафізика, історія філософії, критичність мислення.

Стаття присвячена аналізу подій, які розгорнулись у просторі філософського життя Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема присвячена теоретичній реконструкції дискусії у науковій періодиці та на шпальтах київських газет стосовно місяця філософії в системі освіти. Приводом послугувало нововведення тодішнього Міністерства освіти щодо впровадження викладання філософської пропедевтики в середніх навчальних закладах (гімназіях). Основними учасниками дискусії були: Г. Челпанов, О. Гіляров, П. Ліницький, П. Кудрявцев. Головним предметом дискусії постали два питання – це змістовна наповненість філософської пропедевтики і конкретна визначеність щодо носія (транслятора) цієї дисципліни. Автор статті послідовно реконструює аргументацію кожного з учасників дискусії, посилаючись на статті й виступи останніх.

УДК 37:101"18/19"(048.83)

DOI 10.31392/NPU-VOU.2020.1(76).04

**ФІЛОСОФІЯ
В СИСТЕМІ ОСВІТИ:
ТЕОРЕТИЧНА
РЕКОНСТРУКЦІЯ
ДИСКУСІЇ
КИЇВСЬКИХ
ФІЛОСОФІВ
КІНЦЯ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

© Мозгова Н., 2020

Постановка проблеми. Необхідність вивчення філософсько-педагогічної спадщини українських мисленників минулого не викликає сьогодні жодних сумнівів, не викликає сумніву й звернення до тих проблем у царині освіти, які хвилювали філософську громадськість на зламі віків, бо це є однією із заporук позитивного вирішення багатьох проблем сучасної освіти.

Звертаючись до минулого, сьогодні вражає злободенність тих проблем, які викликали у ті часи гострі дискусії серед представників професійної філософії Києва. Зокрема, Київ в історико-філософській ретроспективі кінця ХІХ – початку ХХ ст. був не лише осередком бурхливого інтелектуального пошуку в розгалужених напрямках розвитку науки, але й осередком яскравих талантів, їх стосунків, колізій їх творчої та особистої долі, їх філософської діяльності у співвідношенні із загальнокультурними обставинами тієї доби, конкретними перипетіями у взаєминах різних

філософських товариств та їх актуальних домагань тощо.

Викладення основного матеріалу. Мова піде про певні нововведення в системі освіти, які відбулися у Києві в кінці XIX – початку XX ст. і були пов'язані з ім'ям Георгія Івановича Челпанова і стосувались безпосередньо викладання філософії в системі середньої освіти. Приводом до цього послугувала пропозиція, запроваджена новим міністром народної освіти тих часів генералом П. Ванновським. Генерал запропонував середнім навчальним закладам, зокрема гімназіям, суттєво підвищити освітній рівень введенням нових дисциплін, у тому числі й філософії, за умови, що ці дисципліни викладатимуть переважно професори вищих навчальних закладів. Ця пропозиція широко обговорювалась не лише в науковій періодиці тих часів, але й серед широкого загалу киян на шпальтах місцевих газет. Крім того, в дискусії, яка розгорнулася навколо цього питання, взяли участь такі відомі професори того часу, як О. Гіляров (1855–1938), П. Кудрявцев (1868–1940), П. Ліницький (1834–1906), Г. Челпанов (1862–1936).

Переходячи до попереднього викладу суті проблеми, над якою полемізували київські професори, розглянемо зміст позицій її головних учасників, абстрагуючись від хронології розгортання їх аргументів, беручи до уваги лише суттєві щодо нашої проблеми твердження. Вони зачіпали, поперше, суто теоретичні питання щодо доцільності чи недоцільності введення філософії залежно від того, як кожен з учасників розумів суть філософії, її місце, роль і призначення в освіті та житті окремої людини і суспільства; і, по-друге, суто практичні: як і за допомогою яких кадрів можливо здійснити це нововведення.

Перейдемо безпосередньо до позицій учасників цієї давньої дискусії. Зокрема, спочатку до поглядів Г. Челпанова – професора, завідувача кафедри логіки та психології Київського університету Св. Володимира, а з 1906 р. професора Московського університету, засновника і директора (з

1912 р.) першого в Росії інституту психології, університетського вчителя В. Зеньковського та Г. Шпета.

Г. Челпанов був першим, хто підтримав пропозицію Міністерства народної освіти. Більш того, саме він з 1900 р. почав викладати філософські курси у Першій київській гімназії. Серед його слухачів були такі майбутні всесвітньо відомі письменники, як М. Булгаков і К. Паустовський.

Це був своєрідний експеримент, який тривав протягом 6 років аж до запрошення Г. Челпанова до Московського університету. Професор вважав, що зміст філософської освіти гімназистів повинен вичерпуватись лише змістом формальної логіки та узагальненнями емпіричної психології. На думку Г. Челпанова, це ті знання, які є сталими та завершеними, і саме вони мають підготувати гімназистів до сприйняття університетського курсу з філософії.

Найбільшою істинністю, на думку Г. Челпанова, відрізняються формальна логіка та математика, бо саме ці дисципліни виводять свої положення апріорним, а отже, дедуктивним шляхом і надають нам достовірні знання. У передмові до свого підручника з логіки для гімназій Г. Челпанов підкреслював, що «вивчення силогістики є надзвичайно важливим для розумового розвитку учня» [5, с.1], і загальноосвітнє значення логіки вбачав у тому, що «учень, ознайомлюючись з різноманітними формами дедуктивного умовиводу, навчається більш легко обходитись із власною думкою» [5, с. 1]. А тому «логіка не має за мету відкриття істин, а її безпосередньою метою є доведення вже відкритих істин, у зв'язку з цим користь логіки скоріше негативна, ніж позитивна, бо її завданням є запобігання можливих помилок» [5, с. 5].

Але головне, на думку Г. Челпанова, було те, що ці знання є апріорними. Як відомо, вчений притримувався теоретично-пізнавальної позиції неокантіанства, хоча сам вважав себе ідеал-реалістом. Велике значення він приділяв гносеології, вбачаючи її головне завдання у визначенні можливостей та меж процесу пізнання. Як пред-

ставник «емпіричного» напрямку в психології, Г. Челпанов основи цієї психології будував не на досвідних дослідженнях, а на інтерпретації досвіду в дусі ідей Декарта та Канта про паралелізм душі і тіла.

На думку вченого, необхідним підґрунтям будь-якого пізнання є наявність у свідомості апріорних ідей та елементів, які об'єднують в єдине ціле досвіду сприйняття та чуттєві уявлення. Найголовніше у досвіді – це робота думки, яка з допомогою самоспостереження та рефлексії виявляє наявність у свідомості людини апріорні ідеї, які виступають основою пізнавальних здібностей.

На думку Г. Челпанова, протяжність, прозорість, однорідність, нескінченність і т.п. не можуть сприйматись як видимі образи зовнішнього світу, а тому є апріорними і складають основу досвіду, а також є необхідною передумовою процесу пізнання. В основу цього розуміння покладено наступну тезу про те, що в процесі пізнання ми ніде не стикаємось з предметом безпосередньо, а лише з думками та поняттями про цей предмет. Поняття, на думку Г. Челпанова, це ідеальний тип предмета, що показує предмет не таким, яким він зазвичай буває, а таким, яким він має бути, щоб ми могли його мислити. Цей мислимий предмет має ознаки, яких годі шукати в зовнішньому досвіді, бо ми їх отримуємо з іншого джерела – зі споглядання діяльності свідомості.

Стосовно ж емпіричної психології, то вчений, як практикуючий психолог-експериментатор, вважав, що ця наука повинна заглиблюватись у природу душі і свідомості, але при цьому його більш цікавили атрибути душі, ніж її життя, хоча загальноосвітнє значення психології він убачав у тому, «щоб навчити учня орієнтуватись у розумінні власного душевного життя, щоб привчити його до «самовладання» і взагалі до спостереження психічних явищ, а також навчити пояснювати або описувати різні душевні процеси, використовуючи наукову термінологію» [6, с. 2].

Стосовно другого аспекту дискусії, а саме, хто має читати філософські курси,

то Г. Челпанов категорично виступив проти того, щоб їх читали професори духовних академій. Він вважав, що духовно-академічна філософія є далекою від досягнень емпіричних наук, особливо психології, що вона є виключно служницею богослов'я. До того ж, він підкреслював, що духовні академії не поділяють з університетами права присуджувати наукові ступені магістра та доктора філософії. В духовних академіях професорами філософії на той час справді могли бути лише доктори богослов'я.

Діаметрально протилежної позиції притримувався П. Кудрявцев – представник духовної освіти, на той час доцент, а згодом і ординарний професор Київської духовної академії по кафедрі історії філософії, учень П. Ліницького по академії. Він був переконаний, що філософські дисципліни в обсязі 5 уроків на тиждень необхідно викладати у старших класах гімназій. Своє твердження він мотивував тим, що логіка, психологія, історія філософії та початкові основи філософії в теологічному спрямуванні (основи метафізики), за Статутом 1814 р., викладались в аналогічних навчальних закладах – у семінаріях, і це цілком виправдало себе з часом. Вивчення цих дисциплін, на думку П. Кудрявцева, сприяло підготовці випускників семінарії до слухання розширених курсів з філософії в духовних академіях, що могло забезпечити наступність середньої та вищої духовної освіти. «Указаній цілі (викладання філософської пропедевтики. – Н. М.) повинні слугувати, – вважав Кудрявцев, – логіці та систематичному огляду головних напрямів у рішенні основних філософських проблем ... А оскільки розуміння філософських понять і логічних прийомів абсолютно неможливе без попереднього ознайомлення з життям свідомості, то до вказаних дисциплін необхідно ще приєднати й психологію» [2, с. 137]. Зазначимо також, що П. Кудрявцев добре розумів, що зміст філософського компонента середньої освіти не повинен виходити за розумні межі і претендувати на формування у слухачів цілісного світогляду. Користь від прослуханих гімназистами філософ-

сько-пропедевтичних курсів П. Кудрявцев убачав у тому, що в студентські роки їм «не доведеться витратити час на ознайомлення з елементами логіки та психології і на освоєння філософської термінології – все це буде зроблено вже у середній школі» [2, с. 137]. На думку П. Кудрявцева, у курсі філософської пропедевтики є дещо стале та завершене, і це насамперед зміст формальної логіки, а також узагальнення емпіричної психології та формальний зміст основних філософських понять.

Як бачимо, позиції Г. Челпанова та П. Кудрявцева частково збігаються у вирішенні питань щодо змісту курсу філософії у гімназіях, але діаметрально протилежні щодо бачення кадрового забезпечення цих дисциплін. Зміст цього принципового розходження вбачається нами в різних розуміннях двома професорами можливостей суб'єктів викладання філософії, сформованих духовними і світськими навчальними закладами. У центрі цього розходження дуже помітний відгомін різних розв'язків віковичної проблеми співвідношення віри і знання.

Виятково однозначна точка зору, представлена П. Кудрявцевим, повністю заперечувалась професором університету Св. Володимира О. Гіляровим. Суть позиції останнього полягала в рішучому запереченні необхідності викладання будь-яких філософських дисциплін в гімназіях, що й обумовило загалом її контрарність щодо поглядів П. Кудрявцева. Свою позицію він аргументував специфікою предмета філософії, в якому, на його думку, немає нічого сталого, окрім того, немає навіть кадрів для викладання цієї дисципліни.

Свої аргументи він виклав у полемічній статті «Філософська пропедевтика в гімназіях». По-перше, на його думку, філософія не містить у собі жодних сталих та завершених знань. «Вона є повністю результатом особистісного світорозуміння, яке ґрунтується на вільній критиці всієї дійсності і на такій же вільній творчості, а тому не ставить собі іншої мети, окрім пошуку істини» [1, с. 3]. При цьому він під-

креслював, що «...з усіх загальноосвітніх курсів він (курс з філософської пропедевтики. – Н. М.) був би найбільш загальноосвітнім і при належному ставленні до нього розширив би розумовий кругозір учня та підняв би його розумовий рівень. Але у нас... у сучасних умовах таким чином ставити це питання неможливо, а тому, аби ми й запровадили у своїх гімназіях викладання філософії, то воно врешті звелось б до млявого лицемірства. Можливо тоді прийшлося б замість філософії учням викладати всілякі розумові нісенітниці бездарних вчителів» [1, с. 3].

Позиція ще одного учасника дискусії виростає на ґрунті вищезазначеної проблематики і суперечить як П. Кудрявцеву та О. Гілярову, так і Г. Челпанову. Уособлював цю позицію П. Ліницький – заслужений ординарний професор Київської духовної академії по кафедрі метафізики та логіки, який, до речі, значно раніше, а саме ще в 1897 р. почав обговорювати питання, запропоноване генералом П. Ванновським. Як і Г. Челпанов, він вважав, що в середній школі (в семінаріях і в гімназіях) «...не повинно бути метафізики (початкові основи філософії) як науки наскрізь критичної. Спроба ввести таку науку в середню школу веде лише до того, що філософські положення, котрі мають критичний характер, тобто вимагають об'ємного і систематичного критичного обґрунтування, перетворюються в положення догматичні. Учень, засвоївши певні твердження у якості догматичних, згодом бачить, що ці ж твердження піддаються критиці, і це, принаймні на перших порах, справляє на нього небажану дію: у нього з'являється думка, що догматичних, тобто непідвладних суперечкам положень, узагалі бути не може» [3, с. 369]. Тому в семінаріях і гімназіях треба викладати не початкові основи філософії (метафізику), а історію філософії, психологію і логіку.

Щодо останньої філософської дисципліни, то П. Ліницький начебто підтримував Г. Челпанова. Але чому П. Ліницький вважав, що метафізика небажана в гімназіях і

семінаріях, оскільки її поліфонія вносить смуту в душі школярів, а історія філософії, навпаки, бажана? Адже й остання вміщує цілий спектр відмінних, інколи діаметрально протилежних точок зору щодо тієї чи іншої проблеми. Чи не вносить таку ж смуту й історія філософії, якщо – ні, то чому? На думку професора, метафізика орієнтована на вічність і позачасовість і вона викладає свої взаємосуперечливі істини як існуючі одночасно, тобто не розводить їх у часі, тоді як історія філософії просякнута діяхронізмом. Протилежні позиції тут розведені в часі й просторі та уособлюються конкретними персоналіями, тому не створюють суперечливості, такої небезпечної для молодих незагартованих душ.

Стосовно ж позиції О. Гілярова, то П. Ліницький у досить різкому тоні критикує промову О. Гілярова щодо філософії на урочистому акті університету Св. Володимира (16 січня 1898 р.). Для П. Ліницького, як представника філософського теїзму з його персоніфікованим розумінням Абсолюту, є, по-перше, несприйнятливим вчення О. Гілярова про всевітню свідомість як душу світу, як певний духовний принцип, який аж ніяк не тотожний християнському Богові. І, по-друге, П. Ліницький звинувачував О. Гілярова у суперечності із самим собою, оскільки, за останнім, філософія не являє собою систему знань про першопочатки та першопричини всього сущого, яку можливо було б передати іншим і тим самим навчити їх, «то яким же чином у такому випадку, – зауважував П. Ліницький, – можливо взагалі вбачати головне завдання філософії у виробленні такого світорозуміння, яке б задовольняло і розум, і почуття?» [4, с. 354]. На думку ж О. Гілярова, жодної суперечності тут немає, оскільки становлення філософського знання – це завжди внутрішній акт, це справа особистої творчості, і викладання філософії немає жодного відношення до природи філософії, а її студювання втрачає будь-який сенс. Звідси питання про кадрове забезпечення викладання філософії відпадає для О. Гілярова саме по собі.

Щодо такої філософської дисципліни, як психологія, то П. Ліницький солідаризується з Г. Челпановим, бо саме «психологія повинна викладатись як загальна основа для гуманітарних наук та повинна бути вступом до цих наук» [3, с. 369]. Але розуміння сутності психології у цих представників духовної та університетської філософії діаметрально протилежне, бо для Г. Челпанова, як практикуючого психолога-експериментатора, психологія є наукою емпіричною, а для П. Ліницького, як представника богословської науки, психологія є наукою філософською. «Панівний сьогодні напрямок психології, – вважав П. Ліницький, – намагається перетворити її в науку природничу, найтіснішим чином пов'язаним з фізіологією. Такий напрямок психології закономірно витікає з того положення, яке займають гуманітарні науки у світських навчальних закладах, головним чином в університетських. Між тим, психологія являє собою природну й необхідну основу для наук гуманітарних, як фізика для наук природничих (філологічних, мовознавчих, історичних, юридичних). Тому й матеріал для себе вона повинна брати з наук гуманітарних – з історії та літератури, зі сфери мовознавства та з наук юридичних, з метою, щоб цей матеріал надавати психологічному аналізу, маючи на увазі вирішення основних психологічних питань» [3, с. 369].

Питання про те, кому викладати філософські дисципліни в середній школі, здається, не дуже хвилювало П. Ліницького. Принаймні він не включається у полеміку щодо переваг університетських чи духовно-академічних професорів. Але це не означає, що його не хвилювали більш глибокі та фундаментальні аспекти даного питання, а саме ідеал особистості викладача філософії класичних навчальних закладів.

Цікавим є те, що відношення між міркуваннями всіх чотирьох київських професорів щодо вищеназваної пропозиції міністерства освіти майже повністю «вписались» у відношення між судженнями за істинністю або за «логічним квадра-

том» М. Псела. Так, відношення між позиціями П. Кудрявцева та О. Гілярова можна схарактеризувати як контрарні, а погляди Г. Челпанова та П. Ліницького – як субконтрарні. У відношеннях контрадикторності перебували позиції П. Кудрявцева та П. Ліницького (обидва – професори Київської духовної академії), а також відношення між міркуваннями О. Гілярова та Г. Челпанова (обидва професори університету Св. Володимира).

Висновки. Яка ж позиція, врешті-решт, перемогла? Так трапилось, що Міністерство народної освіти підтримало свою власну директиву, яка пропонувала доручити викладання елементів філософської пропедевтики «особам, які успішно закін-

чили курс у православних духовних академіях», і обмежити це викладання психологією та формальною логікою. А оскільки ці дисципліни, як правило, викладались «за сумісництвом» священниками, то закономірно, що після жовтневого перевороту 1917 р. психологія й формальна логіка повністю зникли майже на 30 років (до 1946 р.) з числа дисциплін, які читались у середніх і вищих навчальних закладах тодішньої України. На нашу думку, проблема викладання філософії та філософських дисциплін у середніх і вищих навчальних закладах на сьогодні набуває великого значення, особливо в контексті формування креативного та критичного мислення, яке є нагальною вимогою сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Гіляров А.** Философская пропедевтика в гимназиях // Киевлянин. 1904. № 331.
2. **Кудрявцев П.** К вопросу о введении в гимназиях пропедевтического курса философии // Труды КДА. 1905. Т. 1. С. 133–138.
3. **Линицкий П.** Положение и нужды нашего духовного, преимущественно высшего образования // Вера и разум. Харьков, 1897. Т. 2, ч. 2. С. 317–334; 361–376.
4. **Линицкий П.** Речь о философии, произнесённая профессором философии А. Н. Гильяровым на торжественном акте университета Св. Владимира, 16 января 1899 г. // Труды КДА, 1899. Т. 1. С. 342–355.
5. **Челпанов Г.** Учебник логики (для гимназий и самообразования). Москва; Петроград: Т-ва «В. В. Думнов – насл. Бр. Салаевых». 1915. 196 с.
6. **Челпанов Г.** Учебник психологии (для гимназий и самообразования). Киев; Одесса. 1906. 201 с.
7. **Челпанов Г.** О преподавании философской пропедевтики в средних учебных заведениях // Юго-Западная Неделя. 1904. № 12.

REFERENCES

1. **Gilyarov A.** (1904) Filosofskaya propedevtika v gimnaziakh [Philosophical propaedeutics in gymnasiums] // Kievlyanin, № 331. (in Russian).
2. **Kudryavtsev P.** (1905) K voprosu o vvedenii v gimnaziakh [On the introduction of the propaedeutic course of philosophy in gymnasiums] // KTA Proceedings, vol. 1, pp. 133–138. (in Russian).
3. **Linitskiy P.** (1897) Polozhenie i nuzhdy nashego dukhovnogo, preimushchestvenno vysshego obrazovaniya [The situation and needs of our spiritual, mainly higher education] // Faith and Reason. Kharkov, vol. 2, part 2, pp. 317–334; 361–376. (in Russian).
4. **Linitskiy P.** (1899) Rech o filosofii, proiznesyonnaya professorom filosofii A. N. Gilyarovym na torzhestvennom akte universiteta Sv. Vladimira [The speech on philosophy delivered by Professor of Philosophy A. N. Gilyarov at the solemn act of the University of St. Vladimir], January 16, 1899 // KTA Proceedings, vol. 1, pp. 342–355. (in Russian).
5. **Chelpanov G.** (1915) Uchebnik logiki (dlya gimnazi i samoobrazovaniya) [Textbook of logic (for gymnasiums and self-education)]. Moscow; Petrograd, Associations "V. Dumnov – heir to the Salaev Brothers", 196 p. (in Russian).
6. **Chelpanov G.** (1906) Uchebnik psikhologii (dlya gimnazi i samoobrazovaniya) [Textbook of logic (for gymnasiums and self-education)]. Kiev; Odessa, 201 p. (in Russian).
7. **Chelpanov G.** (1904) O prepodavanii filosofskoy propedevтики v srednikh uchebnykh zavedeniyakh [On teaching philosophical propaedeutics in secondary schools] // Southwest Week, № 12. (in Russian).